

Еллади – першого європейського народу, його культурний феномен, визнаючи і своїх предків його творцями, хранителями. Як і нові люди Західної Європи вони звернулися до уроків найтравалішої епохи – Античності. Змістом цих уроків для них були наслідки попередніх витків культурної еволюції. Вони давали підстави для оптимізму в оцінках трудової, полісно-громадянської діяльності людини. Водночас болючі явища кризи античного полісу, жорстокі війни, рабство, неминуче ставили проблему духовної відповідальності людини за свою творчість.

Драматичною обставиною історичної долі України була суперечливість релігійно-етичних і суспільно-політичних орієнтирів її західних і східних сусідів-братів. Саме в XVII ст. її розвинута історично, культурно більшість гідно відповіла на виклики нового часу. Як суб'єкт європейської історії Україна змогла довести Соборністю, освітою свою соціальну, культурну повноцінність як народу, здатного зберігати і розвивати загальнолюдські цивілізаційні надбання. Потребу в культурно-державній, соборній консолідації як засобу етнічного виживання, захисту на українських землях усвідомили в першу чергу представники полісного (міського середовища), які промовисто назвали себе братствами.

Польська шляхта скористалася силою своєї держави, полонізацією, окатоличенням як засобами духовного роззброєння українських земель. Учораших селян-втікачів, духовних аристократів, потенційних громадян України єднала насамперед духовна соборність у вигляді православної античної традиції, яку нові тенденції економічного, суспільно-політичного життя, потреби соціального, національного, релігійного захисту трансформували у освітній Ренесанс – мережу унікальних за своїм культурно-історичним змістом навчальних закладів [8]. Вражає їхня соціальна основа. 30 братських шкіл програмою свого релігійного і світського навчання досить органічно поєднували вічне і нове, своє і чуже, керуючись вірою, потребами знань, надією на справедливість, порозумінням з партнерами, братами, одновітцями.

Етнічно-оригінальну, класичну і новоєвропейсько-слов'яно-греко-латинську школу створювали представники різних соціальних верств українського суспільства. Митрополити, шляхтичі, міщани, нащадки селянських родів ставали фундаторами братських, Острозької, Києво-Могилянської колегій (академії), друкарень, перекладачами, лексикографами, авторами воістину полемічної літератури. Питання змісту освіти середніх і вищих за рівнем шкіл мови, духовної, культурної орієнтації набули широкого соціального резонансу, гострої полемічності, часом безкомпромісності, жертвовності. Для людей сучасних поняття східного обряду фактично втрапило не тільки сакральний, але й культурно-історичний зміст. У зверненні до патріархальної, античної традиції йшов пошук духовних, політичних ідеалів, надійних союзників. Він пронизує не тільки “Ісповідання віри” Петра Могили, яке в 1648 р. на Соборі вселенських патріархів у Ясах було визнано за істинне для всієї Православної церкви Східного обряду, але й філософську та навчальну літературу.

Освітні діячі того часу розвивали не просто національну культуру, але й буквально розбудували державність як духовно-правову Соборність. Доказом цього є історія Київської братської школи [9]. Характерно, що в 1588 р. патріарх Ієремія дав підтверджувальні грамоти Львівському і Київському братствам. Звертає на себе увагу діапазон мислення викладачів братських шкіл і Києво-Могилянської колегії, їхній особливий історизм, античні ремінісценції, усвідомлення складності та значущості культурної традиції долі України, сформованої пересіченням східного і західного типів культурно-істо-

ричного життя. Дві особи ілюструють позитивне вирішення цієї проблеми, заручником якої є наша сучасність. Це Костянтин Острозький і Петро Могила [10]. Минаючи кар'єрні вигоди, які відкривав його статок, репутацію шляхтича, “схизматик” К. Острозький в інтересах культурно-державного майбутнього України порозумівся, об'єднав, примирив духовно-культурний потенціал Герасима і Мелетія Смотрицьких, Івана Федорова, Діонісія Палеолога, Кирила Лукаріса, Яна Лятоса та ін. культурних діячів, для яких культ ще не став антиподом цивілізації [11].

Проблема орієнтирів великих спільнот в реальному житті виступає як духовний, культурно-історичний особистий вибір, позиція. Ілюстрацією пошуків перехідної епохи є особистість Єпіфанія Славинецького. Долаючи крайнощі “трекофілів” та “латинствуючих” у східнослов'янському середовищі, він переконував своїх сучасників, чисельних учнів, “що знамениті отці церкви знали не тільки граматику, а й риторіку, софістику, філософію, землеробство, астрономію і всю єлінську мудрість, заради якої покидали вітчизну, щоб на чужині вчитись у знаменитих язичницьких учених” [12]. Відтак, йому вдалось утвердити Україну в умовах бурхливих військово-політичних змагань, які відтіснили на другий план культурну складову історії того часу.

1. Чмихов М. Від яйця-райця до ідеї Спасителя – К., 2001.
2. Бердяев Н. Смысл истории. – М., 1990.
3. Ле Гофф Ж. Цивилизация средневекового Запада. – Екатеринбург, 2007.
4. Скуратівський В. Л. Культура нового часу – основні стратегії новоєвропейського культурного розвитку. – К., 2007.
5. Фромм Э. Бегство от свободы. – М., 2008.
6. Німчук В.В. Староукраїнська лексикографія в її зв'язках з російською та білоруською – К., 1980.
7. Кримський С. Під сигнатурою Софії. – К., 2008.
8. Дзюба Е.Н. Просвящение на Украине. – К., 1987.
9. Роль Києво-Могилянської академії в культурному єднанні слов'янських народів: 36. наук. пр. – К., 1988.
10. Голубев С.Т. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники: Опыт исторического исследования. – К., 1883.
11. Яворницький Д.І. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. – Дніпропетровськ, 1991.
12. Центральний державний архів давніх актів Росії, м. Москва. – Ф. 124. – Оп. 1. – Спр. 8.

О. М. Жук

ПОСЕЛЕНСЬКА ПОЛІТИКА РОСІЇ ТА ОСОБЛИВОСТІ ПОСЕЛЕНЬ У СЛОБІДСЬКІЙ УКРАЇНІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII ст.

У 1571 р. кримський хан Девлет-Гірей із татарською ордою несподівано захопив Москву і спалив столицю Росії. Ця подія примусила уряд Російської держави приділити більше уваги південним кордонам. Царем Іваном IV вживалися заходи щодо реорганізації прикордонної служби, що мала стерегти поле довкола Муравського шляху, яким татари вторгалися в московські землі. Збільшувалося число служилих людей – сторожової варті і станичників, поширювалася мережа пунктів для розміщення варті і маршрутів для станичників. До їх числа, крім „государевих людей”, залучали також і українських козаків-черкасців і киян, які займалися промислами в розлогих прикордонних пустинях. Розроблений для сторожі військовий регламент встановлював суворі правила: “Сторожам, що несуть варту, з коней не лазити, а змінюючись їздити по урочищах на право і наліво по два чоловіка за наказами, які їм дадуть воеводи. А зупинок їм не робити і вогні розкладати не в

одному місці; коли кашу варити, то й тоді багаття в одному місці не розкладати двічі; а на якому місці хто обідав, то в тому місці не ночувати; а в лісах їм не зупинятися... і того дотримуватись ретельно..., а хто із сторожів, не дочекавшись собі зміни, з варти зійде... того покарати смертю” [1, 14–15]. Сторожові пости й маршрути прикордонної служби охоплювали територію від Путивля на Сумщині до Ізюма на Донеччині.

Внаслідок вжитих заходів, наступникам Івана IV в 1584–1598 рр. вдалося посунути границю Московської держави на південь і збудувати міста-фортеці Воронеж, Валуйки, Білгород, Курськ та інші. А за кілька років цар Борис Годунов далеко на півдні будує фортецю Царев-Борисів уже в межах нинішнього Ізюмського району Харківської області [2, 101]. Це було місто неподалік Святих гір, воно не мало в своїх околицях жодного осілого поселення, тому складалося враження, що його успішний будівничий Богдан Більський був просто висланий Борисом Годуновим подалі від Москви для виконання такого складного і небезпечного завдання [3, 20].

Під час внутрішньої політичної боротьби, іноземної воєнної інтервенції й розрухи в Московській державі на початку XVII ст. Царевборисів опустів і вилюднів, як і деякі інші міста московських окраїн. Однак уже за правління Михайла Романова на Курщині й Воронежчині було збудовано багато нових міст, із яких склалася так звана Білгородська оборонна лінія Російської держави. За нею починався дикий степ, по якому роз’їжджали московські вартові й станичники та зрідка були розкидані українські пасіки. Людей для заселення степу Московія не мала, тож жителями прикордонних форпостів були переважно військові та служилі люди. Згодом поселенське питання стало розв’язуватися за рахунок українських переселенців. Спочатку вони приходили в Московщину невеликими ватагами з отаманами, де їх охоче приймали. Надалі міграція прискорювалася й зростала через невдалі повстання й програні битви в Україні. Українці тікали, оскільки поляки, “...їх християнську віру витісняють і церкви Божі руйнують, а самих їх б’ють, і жінок їх та дітей, ... і двори та різні будівлі їхні розорили і пограбували” [4, 24].

У 1638 р., після поразки козацького війська на чолі з Яковом Остряницею під Лубнами, частина вцілілих повстанців числом 865 чоловік з жінками, дітьми, майном і худобою перейшла у Білгород. Царський указ “...наказав прийняти під свою царську руку в Московську державу і повелів, за їхнім проханням, влаштувати їх в Чугуєві на вічне проживання”. Російський уряд видав усім переселенцям грошову допомогу і визначив щорічну плату за службу. Кожній козацькій родині на городищі виділили ділянку землі під садибу та землі, ліси і води довкола Чугуєва для господарювання [4, 25]. Присягнувши на підданство Москві та віддаючи послухенство воеводі щодо оборони кордону від татар, козаки зберегли свій устрій і козацькі порядки. На Чугуєві городищі козаки самі збудували й укріпили місто, заклали поля й господарства та пильнували степ від раптових татарських нападів. Місто Чугуєв було збудоване в місці впадіння річки Чугівки в Сіверський Донець. Воно складалося з невеликої чотирикутної дерев’яної фортеці і козацького посаду, витягнутого трапецієвидним сектором на південь між крутим берегом Сіверського Донця і Березовим яром.

Виділення московським урядом певного розміру земельних ділянок в Чугуєві сприяло його регулярній забудові й чіткому кільцево-радіальному плануванню. Пізніше околиці міста забудувалися слободами, які не виділялися чіткістю планування [5, 68]. Проте, ця перша практика української осілости була невдалою – через

декілька років поляки переманили українців назад, а в збудоване ними місто Чугуєв прийшли московські військові й служилі люди з Білгорода, Курська, Оскола і Мценська [3, 23–24; 2, 101–102; 4, 28].

Надалі польській владі все таки не вдалося запобігти новим переселенням українців. Так, упродовж 1645–1647 рр. на Слобідську Україну прибули близько 1247 українських родин [4, 27]. 1646 р. у стратегічно важливому урочищі Валки, на шляху поміж лісів і боліт, російським урядом було збудовано місто-фортецю Валки (тепер однойменне місто Харківської області). Від нього до лісів і боліт прокопаний рів і насипаний вал, які не можна було обминути. У 1650 р. оборона міста була посилена гарматами, тут уже був свій воевода [3, 21].

Уряд Речі Посполитої неодноразово заявляв свої протести Москві з приводу переселення українців та будівництва пограничних міст. Внаслідок їх розгляду, 1647 р. було проведено розмежування земель між Росією і Польщею. Того ж року російський уряд, з метою припинення польських домагань на землі дикого степу з українськими пасічниками, дозволив останнім заводити пасіки на Слобожанщині лише з умовою переходу в російське підданство та залишення тут на постійне проживання [4, 29]. При розмежуванні земель до Московської держави також відійшли вже збудовані й заселені пограничні українські міста Бобрик, Охтирка, Олешня, Кам’яне і Недригайлів [3, 21].

Після розгрому козацького війська під Берестечком у 1651 р. Б. Хмельницький своїм указом дозволив народу вільно покидати місця проживання й рухатися до Полтавщини, а також за кордон, у Росію, і там умістах осідати [2, 102]. Також, як пише літописець, коли Хмельницький дозволив стати на постій коронному війську в козацьких містах Задніпров’я у Наддеснянщині, то “козаки, які проживали в містах, вільно виходили з них, покидаючи свої пожитки, йшли до Полтави і там слободи засновували. Інші на московських землях засновували слободи, не бажаючи з жовнірами залишатися і данину їм давати, бо вона була непосильною. На це козаки мали дозвіл гетьмана Хмельницького, і чого жовніри не могли заборонити, бо козаки з гарматами виходили з міст” [6, 62–63].

Російський цар наказував місцевим воеводам забезпечувати влаштування переселенців на нових місцях, надавати їм на державні кошти всіляку допомогу та оберігати від кривд з боку урядовців. Про це писалося в окремій грамоті царя Олексія Михайловича: “...щоб тим переселенцям від дворян і бояр не було принижень і грабунків, і ніякого насильства не чинилося, щоб нічого в них не забирали і ні в чому їх не обманювали” [4, 33]. Московський уряд радо приймав нових військових поселенців, відводив їм цілісні землі, на яких виростали козацькі слободи, утворюючи більш густий оборонний вал, ніж міські форти укріпленої лінії. При цьому дикий степ, завдяки козацьким господарствам і охороні, перетворювався в квітучий, хліборобський край. Із деяких слобод згодом виростали міста. На відміну від Польщі, Російська держава постійно дбала про оборону й заселення Слобідської України як про важливу державну справу.

Безпосередньо цим займався Розрядний приказ. До нього зверталися переселенці, ним надавалися дозволи на місця поселення, забезпечувалися податковій пільги. Розрядний приказ посилав когось для виготовлення плану і розбивки поселення. Оселі й фортеці будували з державною допомогою самі поселенці, іноді за наглядом московських воевод та допомогою російських служилих людей. Уряд надавав гармати і порох для фортець, а інколи і зброю. Розрядний приказ стежив за тим, у якому місці була найбільша потреба заселення, направляв і осаджував там переселенців. При цьому держава

залишала за собою важливі державні інтереси із загального влаштування поселень, а місцеві конкретні питання вирішувалися представниками переселенців, що було розумно і корисно для однієї й іншої сторін. Наприклад, землі для поселенців відводив Розряд, а розпоряджався ними поміж себе вже козацький уряд. Таким чином, вільне заселення українського народу було не приватною стихійною, а важливою державною справою [3, 42].

У 1652 р. засновано місто Острогозьк. Його першими поселенцями стали козацькі родини полку Івана Дзиковського (Зіньківського), який брав участь у Берестецькій битві. Полк у 1000 козаків прибув сюди разом із усією полковою і сотенною старшиною, а також сім'ями, домашнім майном і значною кількістю коней та худоби. За царським указом місцевий воєвода наділив їх садибними ділянками на посаді біля фортеці та відвів їм поля, сінокоси і ліс. Поселенцям також була надана грошова допомога, зерно жита й вівса на харчування і пшениці для посівів. У той час якраз тривало спорудження Білгородської оборонної лінії, тому московський уряд вирішив включити новозбудоване місто в лінію оборони від татарських нападів. Місто Острогозьк збудували на рівному й просторому узбережжі річки Тихої Сосни, неподалік впадіння в неї річки Острогощі. На новому місці українські переселенці застали вже готові будинки на нормованих розмірах присадибних ділянок. Забудова міста була виконана за регулярною системою. Весь майдан забудови розділявся посередині головною вулицею, від якої по обидва боки відходили бічні поквартальні вулиці, що забезпечували вільний доступ до річки. Тобто, у внутрішньому плануванні Острогозька вже помітний відхід від радіальної системи, перехід до мережі паралельних вулиць і рівномірної ширини кварталів, які забезпечували стандартну норму садибних наділів. У центральній частині міста, на річковому березі була споруджена фортеця з церквою, державними установами і торговими лавками. Біля фортеці розташовувалася торгова площа. Міський посад був оточений земляним валом і ровом [5, 70]. Для міської фортеці з Воронежа надіслали гармати і вона була влаштована, як і решта тогочасних фортець українних міст. В Острогозьку також були поселені московські служилі люди та купці. Усі російські поселенці перебували під юрисдикцією воєводи, а українці були під своїм полковим присудом. Надалі нові українські поселенці розселялися по інших містах і слободах, внаслідок чого сформувався Острогозький Слобідський козацький полк. Жалуваною грамотою російського царя Острогозькому полку були надані усілякі привілеї та козацький устрій [3, 28 – 29].

Біля 800 родин із різних українських земель на чолі з отаманом Герасимом Кондратьєвим у 1652 р. були поселені російським урядом на давньому Суминому городищі. В наступному році воєвода вже доповідав цареві про побудову міста Суми [4, 33]. Місто складалося з трьох частин – невеличкої фортеці, власне міста і міського посаду. Воно було збудоване на видовженому місці поміж річками Псьол, Сума та Сумка і укріплене по берегових відкосах дерев'яною стіною з валом, що характерно для давніх традицій містобудування. Проте, за внутрішнім плануванням воно було вже містом нового типу з багатьма прямокутними кварталами, прямолінійною мережею вулиць, кількома невеликими майданами. Тобто, тут укріплена частина міста вже не була громадським центром населеного пункту, а компактним районом щільної забудови для розміщення значної кількості жителів на невеликій території. Міська ж фортеця була зовсім невеликою і чисто функціональною. Міський посад Сум за конфігурацією і плануванням був безпосереднім продовженням міста. Система внутрішнього

планування міста відповідала лініям його зовнішньої конфігурації [5, 71 – 72].

Сумчани широко займалися бджільництвом, рибальством, полюванням на звірів. Частина з них за дозволом воєводи займалася добуванням смоли і дьогтю, за що платила в царську казну податок у 17 бочок дьогтю. Надалі вони значно розвинули промисли, як і поселенці довколишніх слобод, які щорічно осаджувалися довкола Сум. Заселення тривало безупинно. Наприклад, у слободу Терни, засновану в 1653 р. 48 сім'ями, щорічно приходили десятки сімей, а за Руїни в Україні їхня кількість зростає ще більше. Згодом на землях довкола Сум сформувалася територіально-адміністративна одиниця – Сумський полк [3, 29 – 30].

У 1656 – 1658 рр. таким же чином збудовано Харків і засновані довкола нього козацькі слободи, із яких потім склався Харківський полк. Перші 37 козацьких сімей з України поселилися слободою на Харківському городищі ще в 1651 р. Згодом тут поселилися ще 587 козаків із сім'ями. Вони також займалися бджільництвом, ловлею риби, поставили буди, в яких гнали дьоготь, та пробрили дороги до солоних озер і займалися чумацтвом. У 1655 р. козаки почали будувати фортецю за своїми правилами, по “их черкаському обычаю”. Однак у 1656 р. московський уряд прислав до Харкова окремого воєводу, якого зобов'язав будувати місто і фортецю за російським зразком. Одночасно з Харковом будувалися й інші міста і слободи, зокрема Зміїв, Хорошево, Печеніги, з яких склався Харківський полк [3, 30 – 31].

Так виникло багато міст Слобожанщини. Російська влада при цьому, користуючись порядком відводу земель під садиби, стежила за системністю розселення, регулярністю і продуманістю міського розпланування, наданням землі відповідно до соціального та майнового стану переселенців. За царським указом і велінням місцевих воєвод проводилися описи новозбудованих міст і чітке визначення кордонів їх повітів [2, 102 – 108].

У заснуванні міст і слобод на Слобожанщині мали місце різні підходи в наданні державної допомоги поселенцям. Так, у слободу Печеніги прийшло 45 українських сімей на чолі з осадчим Іваном Волошиним. Після прийняття присяги, їх, за власним бажанням, поселили на Печенізькому полі та, за проханням осадчого, який сам особисто їздив для цього в Москву, кожній сім'ї видали по 5, а парубкам – по 4 руб. на будівництво своїх осель. А 670 українським поселенцям на Салтівському городищі на річці Сіверський Донець у 1659 р. царем наказано будувати оселі і фортецю міста Салтів власним коштом. Осадчому слободи Вовчанськ дозволено було осаджувати в ній тільки людей з України, а інших не приймати. При цьому, коли її поселенці збудували млини, позаводили пасіки й позаймали поля на землях Білгородського Миколаївського монастиря, то російський уряд вилучив у монастиря ці землі і залишив їх за українськими переселенцями, оскільки вони взяли на себе обов'язок оборони цих місць від татар [3, 32]. Ймовірно, певну роль у цих підходах відігравали вигідність місця осадження слобод, їх забезпечення засобами для виживання, чисельність груп переселенців, їх майновий статус. Інколи нові поселенці були досить заможними. Зокрема 445 сімей переселенців у малонаселене місто Охтирку привели з собою 605 коней, 618 волів, 479 корів, 1091 свиню, тобто, більше, ніж 9 голів худоби на сім'ю. Крім козаків, на Слобожанщину переселялися й українські селяни, як пишуть російські урядові документи про 1096 поселенців Богодухова “пашенних черкас” [3, 33 – 34].

На початку 1660-х рр. 1129 українцями, які прибули із своїми сім'ями з-за Дніпра, за допомоги російських військових і служилих людей, спеціально для цього

присланих московським урядом, було збудовано місто Богодухів. Переселенці збудували собі будинки й господарські будівлі, а довкола звели для захисту дубовий острог [1, 43].

У 1663 р., за дозволом білгородського воєводи, козацький отаман Яків Чернігівець із задніпрянськими переселенцями в гирлі річки Балаклії осадив місто Балаклію на 150 дворів і збудував у ньому фортецю. В наступні роки цей же осадчий збудував на татарських бродах по річці Донець міста і слободи Андрієві Лози, Бишкін, Савинці, Лиман, а також заклав фортецю Ізюм. Російський цар за вірну службу і корисну для Московської держави колонізаторську працю надав Якову Чернігівцю звання і посаду балаклійського полковника. Надалі справу Чернігівця із заселення території Ізюмського полку продовжив харківський полковник Донець із своїм сином Костянтином. Вони привели сюди 1500 козаків Харківського полку і вже на протилежному, правому березі річки Донець збудували нове місто – Ізюм. Зведене за сучасним планом і вдало забудоване воно стало столичним містом Ізюмського полку [3, 34].

У 1665 р. українські переселенці (1100 осіб) поселилися на татарській дорозі між річкою Ольшанкою і Гусиним болотом. З допомогою, наданих урядом, російських військових і служилих людей збудували місто Суджу, обнесли його дерев'яною стіною, земляним валом і ровом. В місті державним коштом звели для поселенців 260 дворів, частина з яких лишалася незаселеною, тому що передбачалася для майбутніх переселенців, яких тут чекали [1, 44].

У 1682 р. полковник Донець одержав грамоту від царя Федора Олексійовича з правом проживати в Ізюмі (в Харкові лишився його син Костянтин) й осаджувати в довколишніх слободах вільних українців із Харківського, Охтирського і Сумського полків. При цьому їм дозволялося самим вільно селитися, не беручи дозволів у воєвод, обробляти й володіти землями, які відведе для них царський урядник. Так були осаджені слободи Співаківка, Пришиб, Остропілля, Дворічна, Новий Перекоп, Куп'янськ, Кам'янка [3, 34 – 35].

Разом з тим царський уряд вже з кінця 1650-х рр. вживав заходів із заселення нових слобод шляхом відселення частини жителів з багатолюдних міст. Так, у 1659 р. ратуша міста Суми надала осадчому Матвієві Малишевському царську інструкцію на будівництво нової слободи Нижньої Сироватки в місці впадіння в річку Псьол ріки Сироватки. При цьому рекомендувалося заселити його шляхом відселення із Сум і Ворожби 284 найбідніших родин. Малишевський взяв із собою помічників сумчан, а також ворожбянських і лебединських козаків та одвів для нової слободи землі, ліси й сінокоси, відповідно до загальної постанови. Новим поселенцям відвели землі під подвір'я, сади, городи та вигін. Аналогічним способом, через відселення групи жителів міста Лебедина, було засноване село Азак. Заселення Слобідської України проводили переважно козаки, які склали тут свою військову організацію в п'ять полків: Сумський, Охтирський, Харківський, Ізюмський та Острогозький. Частину українських переселенців складали селяни, міщани й духовенство [1, 44 – 45; 3, 36].

Найдавнішим церковним осідком на Слобожанщині був Святогорський монастир, який також мав оборонні стіни. У ньому стояла варта з білгородців, чугувців та валуйчан, яка подавала вістки про татарські наміри. В монастир приходили бранці з татарської неволі, туди привозили для догляду поранених. Іншою духовною твердинею був Дивногорський монастир Острогозького полку, який теж стояв за оборонною лінією. В 1652 р. при ньому збудували фортецю, в якій поселили україн-

ців. Дещо меншим був Шатрищегорський монастир, заснований українськими ченцями теж в Острогозькому полку. В Охтирському полку ченцями Лебединського українського монастиря був заснований Охтирський Троїцький монастир. Ігумен з братією числом 40 монахів разом із монастирськими селянами й церковним майном поселилися на горі Охтир, збудували монастир і заклали велике господарство. Неповдалі Краснокутська задніпрянським переселенцем полковником Штепою був заснований Краснокутський монастир. При цьому колишній козацький полковник став ігуменом монастиря. Харківський полковник Григорій Донець разом із старшиною неподалік Харкова заснував Курязький монастир. Як і козацькі слободи, монастирі прийняли участь в заселенні Дикого степу і його обороні. Вони задовольняли релігійно-моральні потреби місцевих козаків і селян та турбувалися про хворих і поранених. Не один раз монастирі зазнавали татарських нападів і розорення, як от Дивногорський у 1671 та Святогорський у 1679 рр. [3, 36 – 38].

Під час заворушень і козацьких воєн на Подніпров'ї в 1660 – 1680 рр. Московська держава, з метою недопущення втягнення в них слобідських козаків, надала нові жалувані грамоти й різні пільги полкам Слобожанщини. Такі грамоти за неучасть у повстанні І. Брюховецького 1669 р. одержали Харківський, Сумський, Охтирський, а 1670 р. і Острогозький полки. Крім цього, слобожанам відмінили податки на винниці, броварні й шинки та продовжили дію слобод, списавши податкову заборгованість. Це істотно підтримувало заселення земель і матеріально забезпечувало старих переселенців, давало їм можливість зміцнити господарства та закріпитися на осілих місцях. У пізніших жалуваних грамотах 1684, 1686, 1688, 1695 рр. козакам надавалося право вільної торгівлі, довічного володіння землями без сплати податків, звільнення від плат за млини, шинки, кузні, лавки, риболовні та інші промисли [3, 40 – 41].

Активне заселення Сходу України, розбудова міст із одночасним закладенням оборонних ліній, дозволили російському урядові вже наприкінці 1670-х рр. на продовження Білгородської лінії вже на території нинішньої Харківської області, збудувати Нову оборонну лінію південних кордонів Російської держави із значною кількістю невеликих фортець-острожків. До неї також увійшли міста Цареборисів, Солоний (тепер Слов'янськ), Савинськ, Балаклея, Лиман, Бишкін, Зміїв, Соколов, Валки, Новий Перекоп, Ольшана, Золочів, Водолаги. Спорудження Нової лінії стало можливим завдяки заселенню Слобідської України містами, містечками й слободами українських поселенців. Полкові й сотенні міста й містечка, відповідно до пограничних вимог, повинні були мати свої фортифікації, принаймні, дерев'яно-земляні. Так, Харківська фортеця мала дубові стіни і 10 оборонних башт, оточених ровом, а на її озброєнні було 10 гармат. В Охтирській фортеці було 14 башт і 9 гармат, в Сумській – 27 башт і 12 гармат, в Острогозькій, відповідно – 9 і 14. З часом фортеці ремонтувалися, доповнювалися новими лініями укріплення, збільшувалося число їх озброєння. Полкові міста Ізюм і Харків вже мали по дві фортеці. Найбільше сотенне місто Лебедин теж мало 20 оборонних башт і 9 гармат. Значними фортецями були укріплені сотенні міста Краснопілля, Білопілля, Колонтаєв, Краснокутськ, Мурахва, Боромля та інші. Фортеці були не тільки в полкових і сотенних містах, а й на слободах, як в Остропіллі, Дворічній, Кам'янці. Мали свої фортеці і деякі панські містечка й села, серед них Стара і Нова Водолаги, Рясне, Лебединські дачі, Гуляй-Поле й Борки. Крім фортець, в названих типах поселень були ще й великі фортеці за межами поселень, так звані

“білягородні”, які разом з острожками входили в оборонний вал Нової лінії. Такі великі фортеці були біля Острогоська [3, 58–59].

Після оформлення в другій половині XVII ст. мережі головних полкових міст і організації оборони Слобожанщини, розпочався період їх внутрішнього розвитку й розселення, який активно продовжився в наступному столітті. У 1692 р. Охтирський полк нараховував 12 міст, 27 сіл і кілька хуторів. Харківський і Ізюмський полки в цьому ж році мали 25 міст і містечок та 54 села [4, 78].

Отже, впродовж другої половини XVII ст. Дикий степ на території нинішніх Сумської, Харківської, Донецької і Луганської областей був заселений переважно українськими переселенцями, насамперед козаками, які осідали тут на вільних поселеннях-слободах, що дало підставу для назви краю – Слобідська Україна. На її території були влаштовані військові територіальні одиниці п’яти полків – Сумського, Охтирського, Харківського, Острогоського та Ізюмського. Заселення Слобідської України стало можливим завдяки продуманій цілеспрямованій політиці Московської держави. Переселенцям, які прибували на російське пограниччя, урядом виділялося місце для заснування слободи чи міста, на якому кожному з них відмірялася ділянка під садибну забудову, а іноді надавалися вже готові житла. Держава, приймаючи у підданство нових поселенців, зі свого боку будувала в цьому поселенні фортецю та забезпечувала її зброєю. Також держава надавала переселенцям одноразову грошову і матеріальну допомогу зерном і овочами, відводила для їх господарювання землі за межами поселень, наділяла всілякими податковими пільгами. Особливо важливим для поселенців було те, що у нових поселеннях зберігалось їх полкове самоуправління, котре гарантувало захист від утисків поміщиків і воєвод. Всі ці та деякі інші урядові заходи Московської держави забезпечили успішне заселення території Слобідської України населенням, яке зі свого боку забезпечувало надійну охорону її кордонів від татарських вторгнень.

1. Слюсарський А.Г. Слобідська Україна: Історичний нарис XVII-XVIII ст. – Х., 1954.
2. Харламов В. Невідомі сторінки виникнення українських міст у XVII ст. // *Архитектурна Спадщина України*. – Вип. 3. – Ч. 2: Питання історіографії та джерелознавства української архітектури / За ред. В. Тимофійенка – К., 1996.
3. Багалій Д.І. Історія Слобідської України. – Х., 1993.
4. Петришин Г. До питання формування мережі міст України XIV-XIX ст. (У європейському контексті) // *Архитектурна Спадщина України...*
5. Тверской А.М. Русское градостроительство до конца XVII века. Планировка и застройка русских городов. – М.; Л., 1953.
6. Літопис Самовидця. – К., 1971.

О. В. Жук

ЕКОНОМІЧНА КРИЗА 50 – 70-х рр. XVII ст. У ВОЛИНСЬКОМУ ВОЄВОДСТВІ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

Пошук ефективних механізмів подальшої розбудови незалежної держави ставить питання всебічного аналізу історичного досвіду як позитивного, так і негативного. Саме тому аналіз економічної ситуації на українських землях в різні періоди, пошуки причин кризових явищ у економіці та пояснення їх наслідків можуть стати цінним матеріалом для сьогодення. Метою цієї публікації є аналіз економічної ситуації середини XVII ст. у Волинському воєводстві Речі Посполитої, визначення передумов та наслідків економічної кризи.

Аналіз політичного та економічного становища українських земель у складі Речі Посполитої започатковано ще в радянський період у академічному виданні «Історія Польщі» (під ред. В. Королюка, І. Міллера, П. Третякова) [1]. Економічна історія Польщі викладена у праці дослідника цього ж періоду Я. Рутковського [2]. Грунтовний виклад історії українських земель у складі Польщі здійснено українськими дослідниками Л. Зашкільняком та М. Крикуном [3]. Окремі аспекти економічної кризи Волинського воєводства Речі Посполитої другої половини XVII ст. побіжно висвітлюються у працях вітчизняних дослідників М. Грушевського [4], О. Барановича [5], В. Голобуцького [6], Н. Яковенко [7]. Разом з тим економічна історія Волинського воєводства Речі Посполитої і зокрема період кризи другої половини XVII ст. поки не стали предметом окремого дослідження.

Економічне становище Волинського воєводства середини XVII ст. було загалом характерне для всієї Речі Посполитої означеного періоду, хоча мало і деякі особливості. Друга половина XVII ст. стала періодом економічного занепаду Речі Посполитої, який відбувався паралельно з політичною кризою. Головною причиною занепаду були війни, що їх вела держава, починаючи з 1648 р., майже 70 років з невеликими перервами. Національно-визвольна війна українського народу проти Речі Посполитої (1648–1657 рр.), шведська інтервенція (1655–1660 рр.) завдали величезної шкоди економіці країни, оскільки точились на її території. Різко зменшилася чисельність населення, занепало господарство воєводств. Людські втрати внаслідок війн, голодувань та неминучих їхніх супутників – епідемій – були жахливі: на думку істориків, чисельність населення у 1655–1660 рр. скоротилося на чверть або навіть на третину. Польща пережила справжню демографічну катастрофу [3, 206].

Війни лягали важким тягарем на плечі простого народу, неодноразово збільшувалися податки, в тому числі на утримання війська. Так, 4 квітня 1658 р. на сеймику, який проходив у Луцькому кафедральному костелі, була ухвалена постанова волинської шляхти про утримання на теренах Волинського воєводства коронних військ і збір подвійного подимного податку та визначеної кількості хліба. Платити подимне та давати хліб повинні були всі мешканці воєводства без винятку, в іншому випадку – їх притягували до суду [8, 23]. В наступній постанові від 18 квітня 1658 р. волинська шляхта погоджувалася на стягнення потрібного подимного податку, не дивлячись на катастрофічне положення воєводства, та призначає збирачів подимного [8, 40].

У другій половині XVII ст. у Речі Посполитій і далі розвивалися відносини в галузі сільського господарства, промисловості і торгівлі, що склалися за попереднє сторіччя. Сільське господарство залишалося основою економіки і основним заняттям більшості населення. У землеволодінні зростає питома вага магнатів – власників латифундій від кількох десятків до кількох сотень поселень. Потоцькі, Браніцькі, Сєнявські, Чарторийські, Радзивілли, Сапєги та інші зосереджували в своїх руках величезні земельні володіння. Воєнні руйнування зачіпали більшою мірою середнього й дрібного шляхтича (який часто втрачав увесь свій маєток), ніж магната. Тому зростала залежність такого шляхтича від магната, збільшувалися магнатські землеволодіння за рахунок маєтків дрібної шляхти [3, 206–207].

Відновлення, внаслідок Андрусівського договору 1667 р., панування Польщі на Правобережній Україні надовго загальмувало розвиток цього краю й негативно позначилося на економічному становищі України. Зайнявши знову Правобережжя, польські пани намагалися відновити на ньому колишні кріпосницькі відносини. На сваволлю магнатів і шляхти козаки й селяни відповідали